

**National Conference on Advanced Research in Science,
Engineering, Management and Humanities
(NCARSEMh – 2025)**

27th July, 2025, Jharkhand, India.

CERTIFICATE NO : NCARSEMh /2025/ C0725705

कालिदासस्य ऋतुसंहारे वर्षा-ऋतुवर्णनम्

Sukanta Kanrar

Research Scholar, Department of Sanskrit, Mansarovar Global University, Sehore, M.P., India.

सारः

कालिदासस्य ऋतुसंहारे वर्षा ऋतुर्न केवलं प्रकृतेः पुनरुद्भेदनम्, अपि तु मानवहृदयस्य भावोन्मेषस्य सजीवरूपं प्रतीकम्। दग्धग्रीष्मस्य परान्ते वर्षायाः प्रथममेघसमागमः, नवनिर्मितपल्लवानि, सिक्तभूमिः, सजीवितं पशुपक्षिजालम् च एतैः सर्वैः प्रकृतिः नवजीवनरागं वादयति। एषः परिवर्तनशीलः प्रकृतिभावः प्रेमिक-प्रेमिकयोः अन्तःकरणयोः अपि नवीनस्पन्दनं जनयति। दूरीभावजनिता विरहव्यथा वर्षागमने प्रशमं प्राप्नोति; सम्बन्धेषु स्नेहः, शीतलता, नूतना आशा च प्रस्फुटति।

वर्षा-ऋतुवर्णने कविः प्रकृत्या सह मानवहृदयस्य ऐक्यम् उत्कर्षेण प्रकाशयति। मेघावलम्बितं नभः, विद्युदालोकः, घनगर्जनम्, वर्षा-प्रवाहः—एते सर्वे प्रेमिकहृदयेषु हर्षं, कोमलतां, भावोन्मेषं च जनयन्ति। वर्षाजलधारेण भावप्रवाहोऽपि प्रवहति—प्रेमस्य तीव्रता, रोमानीयरसः, स्मृतिसञ्चारः, मिलनकामना च गाढतरं भवति। अतः वर्षा ऋतुर्न केवलं काव्यालंकारः, अपि तु प्रेम, स्मृति, उत्कण्ठा, भावप्रवाहः, नन्दनतत्त्वं च प्रतिपादयन्ती प्रतीका।

अस्य अनुसंधानस्य लक्ष्यं यत् — कालिदासः वर्षा-ऋतुवर्णनद्वारा प्रकृति-मानसयोः ऐक्यं कथं निरूपयति; रसोपन्यासेन प्रेमभावं कथं तीव्रयति; प्राचीनभारतीयसाहित्ये वर्षा ऋतोः सांस्कृतिकं सौन्दर्यम्, काव्यगतं महत्त्वं च किं स्वरूपमिति विश्लेषयितुम्। अस्मिन् अध्ययनं रूपक-उपमानप्रयोगः, चित्रकल्पना, रससिद्धान्तः, भाषाशिल्पं च विशेषतः परीक्ष्यते।

सारतः ऋतुसंहारस्य वर्षा-ऋतुवर्णनं मानवभावस्य नवजीवनस्य च सजीवं काव्यसंवादरूपेण प्रतिष्ठितम्, यत् नन्दनतत्त्वे, रसशास्त्रे, अनुसंधानक्षेत्रे च विशिष्टं स्थानं धारयति।

अनुसन्धान-उद्देश्याः (Research Objectives)

- कालिदासेन वर्षा-ऋतौ प्रकृति-मनस्सम्बन्धः कथं प्रतिपाद्यते इति अवगन्तुम्।
- वर्षा-चित्रणेन काव्ये प्रेम, विरह, मिलन-कामना इत्यादीनां भावानां वृद्धिं विश्लेषितुम्।

**National Conference on Advanced Research in Science,
Engineering, Management and Humanities
(NCARSEMh – 2025)**

27th July, 2025, Jharkhand, India.

- ऋतुसंहारे प्रयुक्तानां रूपक-उपमान-चित्रकल्पनादीनां काव्यशिल्पीयमूल्यं निरीक्षितुम्।
- प्राचीनभारतीयसाहित्ये वर्षा-ऋतोः सांस्कृतिकं सौन्दर्यम्, समाजसंबद्धं महत्त्वं च परिशीलयितुम्।

सूचकशब्दाः (Keywords)

कालिदासः, ऋतुसंहारः, वर्षा-ऋतुः, काव्यशास्त्रम्, रससिद्धान्तः, प्रकृति-मनस्सम्बन्धः, रूपक-उपमानानि, नन्दनतत्त्वम्।